

12. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юридическая литература, 1974. – 345 с. (С. 287).
13. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1949. – 144 с.
14. Баринов О.В. Классификация юридических фактов и их значение в трудовом праве / О.В. Баринов // Вестник Ленинградского государственного университета. Серия «Экономика, философия, право». – 1978. – № 23. – Вип.4. – С. 71.
15. Рожкова М.А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения / М.А. Рожкова. – М.: Статут, 2009. – 332 с.
16. У справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України): Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року №20-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>.
17. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С.Ф. Кечекьян. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 185 с. – С. 173; Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юридическая литература, 1974. – 345 с. – С. 287.
18. Погребной И.М. Теория права / И.М. Погребной. – Харьков: Основа, 2003. – 128 с. – С. 78; Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1959. – 88 с. – С.13–16; Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристь, 2001. – 776 с. – С. 293.
19. Фрицький О.Ф. Конституційне право України / О.Ф. Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
20. Явич Л.С. Право и социализм / Л.С. Явич. – М.: Юридическая литература, 1982. – С. 167.
21. Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
22. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
23. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В.Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. – 580 с. – С. 479; Данилюк Ю.В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Юрій Васильович Данилюк. – Київ, 2009. – 203 с.

УДК 342.72/.73

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ОСОБИСТИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Ушакова М.О., аспірант

Запорізький національний університет

У статті наголошено на відсутності єдиної точки зору з приводу визначення поняття особистих прав людини, проаналізовано наведені науковцями поняття даної групи прав.
Ключові слова: особисті права, громадянські права, фізичні права, свобода.

Ушакова М.О. ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ЛИЧНЫХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье акцентировано внимание на отсутствии единой точки зрения относительно определения личных прав человека, проанализированы высказанные учеными понятия данной группы прав.

Ключевые слова: личные права, гражданские права, физические права, свобода.

Ushakova M.O. THE DEFINITION AND KINDS OF PRIVATE HUMAN RIGHTS: THEORETICAL ASPECT / Zaporizhzhya national university, Ukraine

This article is devoted to problems of the absence one definition of private human rights, analysed definitions of this rights.

Key words: human's rights, personal rights, freedom, liberty.

Питання про права і свободи людини і громадянина, про правовий статус людини в суспільстві є одним з найбільш актуальних для юридичної науки, оскільки вони стосуються фундаментальних основ життя і діяльності людини в суспільстві.

Актуальність дослідження полягає в тому, що відбувається постійне зростання дослідницького інтересу до тематики прав людини, проблем їх теоретичного обґрунтування. Особливо це стосується особистих прав людини і громадянина. Адже саме особисті права належать людині від народження та забезпечують їй існування. Наголошуючи на актуальності дослідження проблематики прав людини, не можна обійти увагою й таке важливе питання, як відсутність єдиної точки зору з приводу визначення такої групи прав людини і громадянина, як особисті права. Так, у наукових працях зустрічаються наступні визначення: особисті права, громадянські права, особисті (громадянські) права, громадянські (особисті) права, природні (особисті) права, фізичні права. Взагалі, якщо говорити про класифікацію прав людини, то серед усіх груп прав, будь то політичні, економічні, соціальні чи культурні права, тільки стосовно особистих прав немає єдиного визначення.

Причиною відсутності єдиної точки зору можна вважати прагнення науковців відстояти те визначення, до якого вони схиляються. Ще одним фактором може виступити те, що з'ясування самої сутності прав та їх закріплення в законодавстві пройшло довгий шлях, що й стало причиною виникнення великої кількості поглядів не тільки на сутність прав людини взагалі, а й на визначення особистих прав людини. Також перепорою для того, щоб науковці дійшли згоди є те, що дана група прав людини є особливою серед інших прав, бо вони є природними та носять особистий характер.

Дослідження з теоретичного обґрунтування визначення особистих прав людини були предметом наукових дискусій таких видатних науковців, як А. Колодій, І. Магновський, А. Олійник, В. Погорілко, П. Рабінович, Ю. Тодика, О. Фрицький, П. Шляхтун, Н. Шукліна, І. Шумак, та ін.

Метою статті є аналіз визначень даної групи прав для їх узагальнення під єдиною назвою. Для цього необхідно проаналізувати дані науковцями поняття та сутність і вирішити, яке саме визначення даної групи прав може бути більш адекватно сприйняте в практичній та теоретичній (науковій) діяльності.

Особисті права розглядаються в правовій теорії та практиці як свобода людини приймати рішення незалежно від держави. Духовна і фізична свобода людини від державного контролю історично сформувалася раніше від інших прав і свобод, а їхньою особливістю є те, що вони за суттю є природними правами людини і не пов'язані з приналежністю людини до громадянства України [1, 144]. Дійсно, особисті права є показником рівня забезпечення свободи людини від впливу держави на особу. Вони повинні бути невід'ємними, непорушними, а обмеження даної групи прав можливе лише на законних підставах. Саме тому підстави обмеження прав людини передбачені законодавством.

Особисті права – це сукупність прав, що належать людині від народження і не залежать від її громадянства. Особисті права називають також громадянськими [2, 169]. Але все ж таки не можна залишити поза увагою той факт, що «громадянські права» пов'язують особу з громадянством певної держави. Тому визначення „особисті права” є більш доречним, адже воно відкриває реальну сутність цієї групи прав, яка проявляється в природному шляху виникнення та припинення та крім цього в тому, що дані права носять особистий характер і є проявом особистої свободи людини.

Особисті права є невід'ємним елементом свободи людини і забезпечують особі не тільки життєво важливі умови існування, а й надають фактичну можливість вільно розпоряджатися

собою, гарантувати невтручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності [3, 142]. Особисті права, на відміну від інших прав людини, викликають обов'язок з боку держави не втручатися в їх реалізацію. Даний обов'язок виступає певною свободою дій людини в сфері її особистого життя.

А. Колодій та А. Олійник у своїй праці окремо виділяють як особисті права, так і фізичні права. Фізичні права – це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб, а особисті права – це можливості людини і громадянина щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів [4, 167]. Так, з одного боку, це будуть фізичні права, які забезпечують існування людини взагалі та безпосередньо особисті права, які надають особі можливість захисту своїх прав та свобод. Але неможливо вважати особисті права лише правами, що забезпечують захист прав людини, бо дані права є ширшими за своєю сутністю ніж зазначено науковцями. Вже саме поняття говорить нам, що ці права належать кожній особі від природи і передбачають можливість існування та вільного розвитку людини. Взагалі, чи не замислювались ви над питанням, що визначення «особисті права» є більш підходящим для нашого сприйняття, а визначення «фізичні права» не відображають у повній мірі неповторність людської особистості, а лише зауважують на тілесності людського буття, що є властивим для таких галузей, як біологія, медицина та фізика. Так, коли ви питаєте себе, чи є право на особисту недоторканість моїм фізичним правом чи моїм особистим правом, то, звичайно, ж більш приємно для нас звучить те, що це наше особисте право і тільки від нас залежить, якою мірою це право буде реалізоване. До того ж, назва «фізичні права» водночас відсилає нас до думки про залежність цих прав від закономірностей природи, а не від волі особи.

Фізичні права, здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини в забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп [5, 21]. Варто погодитись з тим, що без прав, які забезпечують фізичне та духовне існування, не можливе реальне існування людини взагалі, і саме тому не можливе існування й інших прав людини. У свою чергу, хотілось ще раз наголосити, що цими правами є саме особисті права.

О. Фрицький вважає підходящим таке визначення даної групи прав, як природні (особисті) права – це сукупність природних і невідчужуваних основоположних прав, що належать людині від народження і не залежать від її належності до конкретної демократичної держави. Природні (особисті) права надаються людині від народження, а не державою, яка, залежно від ступеня демократичності, може закріпити ці права в основному законі або ні. Конституція України визнає і гарантує, перш за все, саме природні (особисті) права людини [6, 181]. Природні права нерозривно пов'язані з існуванням та розвитком кожної людини. Кожне особисте право окремо та в сукупності з іншими особистими правами допомагають особі в її розвитку. Отже, особисті права надаються кожній людині від природи, а держава, у свою чергу, повинна на законодавчому рівні забезпечити реалізацію цих прав.

Також існує таке визначення даної групи прав, як особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей [5, 21]. У цьому разі постає питання визначитись з поняттям особистість. Особистість – це перш за все людина. Особистість являє собою певну цілісність, систему багатоманітних якостей, рис індивіда і здобувається в практичній діяльності, зокрема в праці та в спілкуванні з іншими людьми, тому дана група прав й надає людині можливість здобути ці якості та риси.

В юридичній науці особисті права часто іменуються також громадянськими. Громадянські права є своєрідними гарантіями охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є саме захист життя людини [6, 185]. Якщо говорити про те, що дані права повинні мати назву громадянські, то необхідно пам'ятати, що громадянські права є правами, які виступають як державні гарантії. Це права, які належать людині як громадянину певної держави і кожен громадянин держави має право на захист даної групи прав з боку держави. А якщо говорити про ці права як особисті, то все ж таки вони будуть належати кожній людині, незалежно від її громадянства. І саме особисті права передбачають свободу людини не тільки в прийнятті рішень, а й в їх реалізації.

На думку І. Шумака, найбільш відповідним найменуванням даної групи прав є термін «громадянські права». В об'єктивному сенсі це сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують дані права. У суб'єктивному – це конкретні конституційні права. За своєю суттю суб'єктивні громадянські права є певними можливостями, передбаченими Конституцією України, які держава визнає за особою. За змістом вони є певними духовними (немайновими) благами особи, які визначаються державою. За формою – це міра або образ поведінки людини та держави, які визначаються ними щодо інших суб'єктів цих прав [7]. Хоча дослідник розглядає громадянські права в трьох аспектах, всі вони передбачають те, що права визнаються і гарантуються державою.

І. Магновський також схиляється до присвоєння даній групі прав назви «громадянські права». Та зазначає, що громадянські права і свободи людини є пріоритетними правами і свободами, без проголошення яких втрачає сенс існування решти конституційних прав і свобод [8, 18]. Оскільки ці права є основоположними, невід'ємними, тому їх покликанням є забезпечення належного рівня реалізації інших прав людини і громадянина. Їх можна вважати основою для можливості володіння іншими правами, бо саме ці права вважаються природними і носять невід'ємний характер.

Громадянські права покликані забезпечувати свободу і автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного внутрішнього втручання [9, 21]. Тобто науковець безпосередньо пов'язує ці права з громадянським суспільством, яке виступає засобом всебічного забезпечення прав і свобод людини і громадянина і передбачає захист громадянина від незаконного посягання.

Взагалі, якою б не була назва даної групи прав, будь то громадянські або особисті права, сутність цих прав є єдиною, різними залишаються лише назви як зовнішні обгортки одного й того ж права.

Особисті права і свободи називаються також негативними, з огляду на те, що вони розглядаються як свобода особи від держави, визначають межі державного втручання у сферу її свободи і не вимагають від держави якихось позитивних дій для їх забезпечення [2, 168]. Дана група прав належить до тієї категорії прав, які забезпечують громадянинові право на певну свободу від впливу держави. Тобто держава, виконуючи покладені на неї функції, повинна сумлінно дотримуватись меж свого втручання в сферу людської свободи.

Для розуміння «негативних» прав людини важливо враховувати сучасне розуміння місця держави в ринковій економіці, в якій функції держави щодо забезпечення прав людини пов'язані з ідеєю державного регулювання економіки [10, 37]. Особисті права пов'язані з економічними правами, тому що є основою для їх реалізації. Саме особисті права забезпечують реалізацію інших прав людини.

Особисті права є абсолютними правами. Абсолютні права – це вид прав, які охороняються від усіх інших суб'єктів, що підпорядковуються існуючому правовому режиму [11]. Абсолютні права залежать лише від волевиявлення громадянина, а отже й держава не може вимагати від особи діяти всупереч особистим – абсолютним правам.

Отже, на основі розглянутого можна сформулювати власне визначення особистих прав. Особисті права – це основоположні права людини і громадянина, що відображають певні можливості особи, які належать їй від народження, невід'ємно пов'язані з існуванням та розвитком людини та виступають гарантом свободи в прийнятті рішень, якщо вони не посягають на права інших осіб, незалежно від волі держави.

Як існує багато розбіжностей щодо визначення єдиного поняття розглядуваної групи прав, так і існують різні класифікації прав, що належать до групи особистих прав. Деякі автори звужують перелік даних прав, а деякі навпаки його розширюють. Отже, пропонуємо розглянути деякі з них.

В основному науковці у своїх дослідженнях виділяють такі види особистих прав людини, як:

- право на життя та право на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право на повагу до своєї гідності;

- право на свободу і особисту недоторканість;
- право на недоторканість житла;
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та невтручання в особисте і сімейне життя.

Окремо необхідно зазначити, що особисті права людини і громадянина в цивільному законодавстві мають назву особисті немайнові права. До цієї групи прав належать ті ж самі права, що передбачені Конституцією України і відповідно до норм конституційного законодавства, як вважають деякі науковці, мають назву особисті (А. Колодій, А. Олійник, П. Шляхтун, В. Кравченко, О. Фрицький) або громадянські права (Ж. Пустовіт, І. Магновський, І. Шумак).

Так, у Конституції України та відповідно й в Цивільному Кодексі України передбачені наступні особисті права: право на життя (ст.27 Конституції України та ст.281 ЦК України); право на повагу гідності та честі (ст.28 Конституції України та ст.297 ЦК України); право на свободу та особисту недоторканість (ст.29 Конституції України та ст.288 та 289 ЦК України); право на недоторканість житла (ст.30 Конституції України та ст.311 ЦК України); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст.31 Конституції України та ст.306 ЦК України); право на недоторканість особистого і сімейного життя (ст.32 Конституції України та ч.4 ст.291 та ст.301 ЦК України); право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування (ст.33 Конституції та ст.310 та ст.313 ЦК України); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст.34 та ст.54 Конституції України та ст.309 ЦК України). У деяких працях право, передбачене в ст.34 Конституції України, не відноситься до особистих (В. Кравченко, В. Чушенко); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49 Конституції України та ст.283 та ст.284 ЦК України); право на вільне (за взаємною згодою жінки і чоловіка) укладання шлюбу, охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ст.51 Конституції України та ст.291 ЦК України).

Але існують й такі особисті права, які передбачені лише Конституцією України. Наприклад, право на свободу світогляду та віросповідання (ст.35), право на судовий захист (ст.55), право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди (ст.56), право знати свої права та обов'язки (ст.57), заборона зворотної сили закону (ст.58), право на правову допомогу (ст.59), право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60), заборона повторного притягнення до юридичної відповідальності (ст.61), право на презумпцію невинуватості та на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої безпідставним засудженням (ст.62), право на звільнення від відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом та право на захист (ст.63).

Також у ЦК України зазначена низка прав, що не передбачені Конституцією України, а саме такі права, як: право на донорство (ст.290), право на ім'я (ст.294), право на індивідуальність (ст.300), право на інформацію (ст.302), право на особисті папери (ст.303), право на вибір роду занять (ст.312) та інші права.

Відповідно до ст.270 ЦК України цей перелік не є вичерпним, цією нормою передбачається можливість його розширення. Саме завдяки даній статті перелік особистих немайнових прав, передбачених цивільним законодавством, більш конкретизований, ніж перелік особистих прав у Конституції України. Також Конституцією України, а саме ст.22, зазначається, що права і свободи людини і громадянина не є вичерпними.

Законодавець надає можливість розширювального тлумачення особистих немайнових прав, навіть незалежно від того, чи закріплені вони в законі (ч.3 ст.270 ЦК України), прагнучи привести національне законодавство у відповідність із вимогами європейських стандартів у галузі прав людини та відмовитись від теорії «октройованих» прав [12, 12]. Необхідно постійно удосконалювати механізм захисту прав людини, а цього можна досягнути шляхом приведення національного законодавства до міжнародних стандартів. Перелік цих прав не може бути вичерпним, адже з розвитком суспільства і держави на шляху побудови демократії, правової держави і громадянського суспільства нерозривно пов'язаний й розвиток прав людини.

Федюк Л.В. у своїй праці надає визначення особистого немайнового права – це абсолютне суб'єктивне право, що належить кожній фізичній особі, є невіддільним та невідчужуваним від неї, не має економічного змісту, має властивість індивідуалізації особи, виникає в неї від народження та належать їй довічно [13]. Науковець зауважує на відсутності економічного фактора. Якщо говорити про особисті права, то їх не можна ані продати, ані купити, надати іншій особі в користування не тільки не можливо, а й неприпустимо.

Особисте немайнове право має тричленну будову і складається із сукупності повноважень на власні дії (позитивний зміст), повноважень на дії інших осіб (негативний зміст) та повноважень вимагати захисту цього суб'єктивного цивільного права у випадках, що визначені законом [12, 11]. Ця характеристика може бути застосована як до особистих прав, так і до прав людини і громадянина взагалі. Адже кожне право передбачає можливість приймати певні рішення та діяти в межах цього права відповідно до законодавства. Кожне право передбачає повноваження на дії інших осіб. Реалізація кожного права передбачає можливість захисту в разі його порушення.

На основі викладеного можна зробити наступні висновки. Існує декілька визначень такої групи прав людини і громадянина, як особисті права, це свідчить про відсутність єдиної точки зору з цього приводу серед науковців. Як це не прикро, але дана проблема може в подальшому виступити певною перепоною в удосконаленні механізму забезпечення прав людини. Тому необхідним є вирішення цієї проблематики. Так, проаналізувавши дані визначення, вважаємо, що більш підходящим поняттям для даної групи прав все ж таки є таке визначення, як «особисті права». Навіть саме визначення «особисті права» означає, що ці права стосуються певної особи, тобто вони належать особі незалежно від її громадянства, расової, статевої, релігійної приналежності. Поняття «особисті права», на відміну від поняття «громадянські права», виключає можливість поєднання двох різних понять, як «громадянські права» і «права громадян». Саме тому «особисті права» відносяться до групи негативних прав, тобто прав, які зобов'язують державу не втручатися у сферу особистої свободи людини. Також, якщо порівнювати «особисті права» та «фізичні права», то звичайно ж «особисті права» є більш підходящими для нашого сприйняття, тому що відображають волю особи. Взагалі, усі визначення щодо даної групи прав мають схожу сутність. У кожному з наведених визначень зазначається, що вони належать особі від народження, є невідчужуваними та не залежать від волі держави.

Якщо говорити про особисті права людини і громадянина, можна зазначити, що вони відрізняються від інших прав людини і громадянина тим, що: належать кожній людині від народження, є невід'ємними, всі застосовують їх рівною мірою та обов'язки, що їм кореспондують покладені на державні органи, мають особливий механізм охорони, діють в усіх сферах суспільного життя; визнаються всіма державами; є «класичними» правами першого покоління; є пріоритетними відносно інших. Реалізація даної групи прав задовольняє матеріальні і духовні потреби людини, які необхідні для нормального існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник / В.В. Кравченко. – [вид. 4-те, виправл. і доповн.]. – К.: Атіка, 2006. – 568 с. – Бібліогр.: с. 565-567.
2. Шляхтун П.П. Конституційне право України: підручник / П.П. Шляхтун. – К.: «Освіта України», КНТ, 2008. – 592 с. – Бібліогр.: с. 589-591.
3. Совгіря О.В. Конституційне право України: навч. посібник / О.В. Совгіря, Н.Г. Шукліна. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 632 с. . – Бібліогр. в кінці розд. та в тексті.
4. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб / А.М. Колодій, А.Ю.Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с. – Бібліогр.: с. 325-329.
5. Рабинович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабинович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 21. – Бібліогр.: с.23.
6. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник / О.Ф. Фрицький.– [3-є вид., перероб. і доповн.]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с. – Бібліогр.: с. 509-511.

7. Шумак І.О. Громадянські права і свободи людини за Конституцією України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право» / І.О. Шумак; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2000. – 16 с. – Бібліогр.: с.16
8. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи) / І. Магновський // Право України. – 2002. – № 7. – С. 18-21. – Бібліогр.: с. 21.
9. Пустовіт Ж.М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: навч. посіб / Ж.М. Пустовіт. – К.: КНТ, 2009. – 232 с. – Бібліогр.: с. 102-104.
10. Темченко В. Громадянські права та свободи в системі прав людини і громадянина / В. Темченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – №7. – С. 34-37. – Бібліогр.: с. 37.
11. Стефанчук Р. Поняття правова природа особистих немайнових прав та їх місце в системі цивільного права / Р. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – Режим доступу до журн.: www.univer.km.ua/visnyk/10.pdf.
12. Стефанчук Р. До питання законодавчого закріплення системи особистих немайнових прав фізичних осіб / Р. Стефанчук // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – №8. – С. 11-15. – Бібліогр.: с. 15.
13. Федюк Л.В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право» / Л.В. Федюк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ, 2006. – 16 с. – Бібліогр.: с. 15-16.